

बाढीसम्बन्धी सूचना आदान-प्रदान

सामाजिक-पर्यावरणीय प्रणालीमा कुनै कुरामा अभ्यस्त हुनका लागि ज्ञान हासिल गर्नु आफैमा पर्याप्त हुँदैन (Folke et al. 2002, p 373) । ज्ञानको उत्पत्ति भन्नाले यसको बुझाइ, मनन र प्रयोगमा मात्र सीमित हुँदैन । अर्थात् ज्ञानको विकास र ज्ञानको समायोजन दुई फरक विषय हुन् । जुन समाज मौखिक परम्परामा आधारित छ, त्यहाँ बाढी-पहिरो जस्ता विगतका घटनाक्रम र त्यसका सम्भनाहरूलाई कथा, गीत, कविता, उखान, पूजाआदि गतिविधि र समारोह, पर्व आदिका माध्यमबाट व्यक्त गर्दछन् ।

विभिन्न मानवशास्त्रीय र मानव पर्यावरणीय विषयमा भएका अनुसन्धानहरू (जस्तै Folke et al. 2002, Berkes 1999) ले सामाजिक प्रथा, अन्धविश्वासहरू सामाजिक सम्भनाहरूलाई व्यावहारिक स्रोत र पर्यावरणीय प्रणाली व्यवस्थापनसम्म स्थानान्तरण गर्ने माध्यम हुन भन्ने कुरालाई देखाएका छन् ।

परम्परागत रूपमा हेर्दा गीत र कविता नेपाली र तराई संस्कृतिको एउटा अभिन्न अङ्ग हुन् । लोग्ने मानिस अपरिस्कृत गीतका माध्यमबाट दोहोरीमा प्रतिस्पर्धा गर्दथे र विजेताले सोही समयमा आफूले रोजेको केटीलाई श्रीमती बनाउन सक्दथे । यसमा समेटिएका केही गीतहरूमा बाढीलाई नै ध्यान दिएर लेखिएका छन् भने अरू गीतहरूमा गाउँलेहरूले भोगेका धेरै समस्याहरू जोडिएका छन् । गीत र उखानहरूमा बाढीको वर्णनको खानी हुन्छ, जसले मानिसको बुझाइ, सोचाइ, सिर्जनात्मकतालाई उजागर गर्न मद्दत गर्दछ ।

यिनीहरूले बाढीको सामना गर्ने रणनीति (जस्तै मचान) साभ्ना ज्ञानको विकास र निरन्तर र कहिलेकाँही मात्र हुने बाढीका घटनाहरूसँग सम्बन्धित परिवर्तन वारेको साभ्ना अवधारणा आदान-प्रदान गर्ने कुरामा योगदान पुऱ्याउँदछन् । यस्तै यस्ता गीत र उखान टुक्काहरूले गाउँलेहरू अथवा जो प्रत्यक्ष प्रभावित भएका समूहहरू छन्, उनीहरूबीचको समुदाय निर्माण र एकताका भावना विकास गर्न मद्दत पुराउँदछन् । यिनीहरू विभिन्न पुस्ता वा पिढी, समय र स्थानबीच एउटा संचार संवाहकको माध्यम बन्न सक्छन् ।

पूजा, कथा भन्नु, गीत र उखानहरूले केवल विगतका घटनाहरूको स्मरणको लागि मात्र मद्दत नगरेर सन्देशलाई आकर्षक र प्रभावकारी रूपमा व्यक्त गर्न मद्दत पुऱ्याउँदछन् । धेरैजसो लोक गायक र संगीतकारहरू समुदायमा ज्ञानको र परिवर्तनका मुख्य सम्वाहक हुने गर्छन् र उनीहरूले समाजभित्र जागरण ल्याउनका लागि मुख्य भूमिका खेल्दछन् । लोक गीत र उखानहरूले अमूर्त घटनाक्रमलाई पनि सक्दो मूर्त र ठोसरूपमा बदल्न सहयोग पुऱ्याउँदछन् । साँच्चिनै नयाँ पिढीहरूले यी सबै मूख्य बाढीका घटनाहरू अहिलेसम्म सामना गरेका नहुन सक्छन्, त्यसैले उनीहरूलाई यो के हो र भविष्यमा हुन सक्ने यस्ता बाढीलाई कसरी हेर्न भन्ने कुरा मुस्कल हुन सक्छ । हिजोआज स्थानीय लोक गायकहरू गाउँहरूबाट हराउँदै गएका छन् । यसको मुख्य कारण संचार माध्यमको आधुनिकीकरण, विश्वव्यापीकरण (रेडियो, टेलिभिजनको सुलभता) र जीवनयापनमा आएको विविधता (गाउँ बाहिर रोजगारीको अवसर) हुन् ।

पूजा र बली

“हामी बाढीबाट छुटकारा पाउनकालागि माघ-फागुनमा बली चढाउँछौं (खोला नजिक एउटा सानो मन्दिर छ) किनकि हामीसँग यो बेलामा पर्याप्त समय र पैसा हुन्छ ।” (किसुनदेवी यादव, ७०, कटरैट गाविस, धनुषा जिल्ला)

धार्मिक तथा आध्यात्मिक विश्वास र प्रथाहरूले मानिसलाई आफ्नो जीवनको महत्व, अभाव जस्तै बाढी, पहिरोजस्ता समस्या र यसको अनिश्चिततासँग लड्न सहयोग पुऱ्याउँदछ । त्यस्तै, पूजा र बली दिनाले मानिसलाई आफ्नो डर, त्राससँग लड्न मानसिक रूपमा तयार गर्न महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ ।

गीत र कविता³

अनुभवहरूलाई एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा पुऱ्याउनु

शुरु-शुरुमा अलि संकोच माने तापनि, उनीहरूलाई आफ्नो ज्ञानको महत्वको बारेमा सम्झाएपछि र आफ्नो स्वर सुनेपछि गौरवान्वित भए र धेरै उत्सुकता पनि देखाए । गीत र उखानहरूले स्थानीय वासिन्दाहरूलाई प्राकृतिक प्रकोपको बारेमा सचेत बनाउन मुख्य भूमिका खेल्दछ र बाहिरी संस्थाहरूलाई पनि पहिले आएका प्रकोपको इतिहासका बारेमा राम्ररी बुझ्न र कसरी त्यसलाई मनन् गरिएको छ, कसरी समुदाय र पुस्ता-पिढीहरू बीच पुऱ्याइएको छ भनि सजिलोसँग जानकारी दिन सक्छन् । (श्रीपुर गाविस, सर्लाही जिल्ला)

³ सबै गीतहरू प्रदीप सिंह र विजय सङ्गीले मैथिलीबाट अंग्रेजीमा/नेपाली अनुवाद गर्नु मध्यको हो । अनुवादी गीत जस्ताको तस्तै अनुसूचीमा छन् । गीत/कविताको नेपालीमा भावानुवाद मात्र गरिएको छ ।

दया गर गंगा⁴ आमा, सबै संसार बगिरहेको छ
दुःख दिन्छौ कति तिमी, सहन नसक्ने भयौं हामी
अचानक आयो पानी, घर, खेत, महल केही नभनी
गयो सबै पानीमा बगी

कोही थिए सुतिरहेका, कोही उठिरहेका र कोही बोलिरहेका
जब मध्य रातमा आयो बाढी आयो सबैतिर अलपत्र छायो

धर्ती आमाको हरेक भाग, जप्दैछु प्रभु राम⁵को नाम
भाग भाग भन्छन् सबै
हरे कृष्ण⁶ भयौं हामी हरे राम
कृष्ण भगवान् छुट्न लाग्यो हाम्रो प्राण

गीत गायन रामु ठाकुर ब्राह्मण ७०,
श्रीपुर गाविस, सर्लाही जिल्ला

रामुले यो गीत एउटा भारतीय किताबबाट साभार गरेका हुन् जुन उनले ५२ वर्ष पहिले श्रीपुरमा आएको ठूलो बाढीपछि किनेका थिए । यस गाउँका बुढापाकाहरूले यी गीतहरू जान्दछन् ।

⁴ हिन्दू धर्ममा पानीक देवी ।

⁵ राम हिन्दू देवताको नाम हो । हिन्दू धर्मअनुसार राम धनुषा जिल्लाको प्रलुस शहर जनकपुरका राजा जनककी छोरी जानकी सतीका पति हुन् ।

⁶ कृष्ण हिन्दू देवता हुन् ।

अर्को पुस्तालाई अनुभव हस्तान्तरण

१९६६ मा आयो बाढी , बाढीसंगै आयो नचिताएको घडी
जब बाढी आयो लाखनदेही (नदी) मा सबै गए सुन्दरपुरमा^{१०}

जब त्यहाँका मानिस निस्किए दुल्न
सिंगै खोलाको पानी^{११} थाले अम्बराले पिउँन्
जब तिनीहरूलाई पानीको नसा^{१२}ले छायो
आफै आफैमा बाभावाभ भयो

कसैको फुट्यो टाउको कसैको बंगारा भर्यो
नून^{१३}, खुन, कानून सबै भयो सस्तो

जब १९६६ मा भीम खोलामा^{१४} आएको थियो बाढी
छोरा, बुवा वीउ टिप्दै थिए, छोरी-आमा भर्दैथिए पानी
भीम खोलाको बाढीले डुबायो आफैतिर तानी
अर्को तीरमा बसी खेरूले^{१५} केही भन्न सकेन
छाती पिटी रोइरहे केही गर्न सकेन
१९६६ सालको बाढी, बाढीले ल्यायो नचिताएको घडी

गीतमा स्वर :- रामइकवाल साह
पिपरिया गाविस, सर्लाही जिल्ला

^{१०} सर्लाही जिल्लाको पिपरिया गाविस नजिक रहेको गाउँ
^{११} पानी जताततै छ । मानिस डुबेकाले त्यही पानी पिउँछन् । साथै गाउँमा शौचालय अपवाटका रुपमा पाइन्छ ।
^{१२} विरागी तर पागलपन भन्ने अर्थमा होइन (जो भनाइ प्रायः जड्याहा मान्छेलाई पिनाउन प्रयोग गरिन्छ)
^{१३} किन्तु समाजमा नुनलाई बाँध्नका लागि महत्वपूर्ण वस्तुका रुपमा प्रतिकालनक अर्थमा लिइन्छ । यसलाई कामको संरबन्धका
रुपमा पनि लिइन्छ । अर्को संस्कृतिका यसलाई रोटी समान मानिन्छ "जैले तिम्रो नुन साधको छ" यसको अर्थ थिलीले मलाई
काममा लगाएका छौ । मालिक र कामदारको संरबन्ध (नुन), राजाको नाता (राजत) र स्थानीय कानून (कानून) जस्ता आवश्यक
प्रयोग भएका कुराले बाढीको प्रभावका कारण कम वा शून्य अर्थ राख्छन् ।
^{१४} सानो नदी
^{१५} खेरू (स्थानीय भाषा पुरुषलाई बुझाउने शब्द)

चित्र ३१: स्थानीय बासिन्दाको गीतहरू रेकर्ड गरिँदै विशेष गरी बूढापाकाको गीत रेकर्डिङ निकै सफल भएको थियो ।

रामइकवाल साहले कविता स्व.रुदाल साहोवाट सिक्नु भएको थियो । जो पिपरिया प्रसिद्ध लोक गायक हुनुहुन्थ्यो । उहाँले यो १९६६ मा आएको बाढीपछि लेख्नुभएको थियो । गाउँलेहरू यो गीत चुनाव र अरू महत्वपूर्ण अवसरमा जनचेतना जगाउन गाउँने गर्थे । यो गीतले गाउँलेहरूको सामाजिक-आर्थिक पक्षहरू देखाउँछ । घरायसी पक्ष जस्तै:- स्वास्थ्य, जीवनयापन, समानता र लिङ्गभेदलाई बाढीले कसरी प्रभाव पारेको छ भन्ने दर्साउँछ । बाढीका कारणले आएको समस्याहरू भाडापखाला, अन्य सरुवा रोग (पानीबाट सर्ने), खानेपानीको समस्या, बाढीको नूनिलोपनका कारण खेतको उर्वरा शक्तिको कमी र सोको कारणबाट खप्नु परेको आर्थिक नोक्सानीको भार, सीमित स्रोतका कारण भड्केको हिंसा र कानूनको

चित्र ३२: रामलखन यादव उहाँको व्यक्तिगत गीत कविता संकलन गरिएको पुस्तक देखाउँदै । उक्त पुस्तक राजनीति र गाउँलेहरूको सराब बानीसँगै सम्बन्धित छ । देउरी गाविस, धनुषा जिल्ला ।

निरिहपनलाई देखाएको छ । आमा र छोरीको मृत्युको घटनाले बाढीले पुरुष भन्दा महिलामा बढी प्रभाव पारेको कुराहरू यस कवितामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

यस्ता धेरै कविता र गीतहरू छन्, जसमा गाउँलेहरूको प्राकृतिक, राजनितिक-आर्थिक अस्थिरता, व्यक्तिगत नोकसानी सबै समेटिएको पाइन्छ । यी मौखिक इतिहास हुन्, यिनले मानिसको सरोकारको विषयमा उल्लेख्य जानकारी दिन्छन् ।

बाँच्नका लागि याचना

यी गीतहरूले नदीको नजिकमा वा नदी किनारामा बस्नु बाहेक अर्को विकल्प नभएका मानिसको दयनीय अवस्थालाई देखाउँछन् । यस सन्दर्भमा बाँच्नु अनिवार्य हो र बाँच्ने समस्यालाई सरकारले भन्दा गाउँले आफैले समाधान गर्नु पर्ने हुन्छ । सरकारले बाँध निर्माण नगर्दासम्म उनीहरू त्यहाँ आफ्नो कुनै भविष्य देख्दैनन् बाढीको समयमा मानिस भोक, खराब स्वास्थ्य, यातायात, घर भत्कनु जस्ता समस्याबाट पीडित हुने गर्छन् । सरकारले कुनै हस्तक्षेप नगर्ने हुँदा उनीहरूले जोखिम भएका स्थानमा घर बनाउने काम जारी राख्छन् । (“हामी हाम्रो घर खोलामा बनाउँछौं होला”)

नदी किनारमा घर बनायौं किनकि हामी बाँच्नु थियो
हामीले बाँच्नु थियो हो, हामीले बाँच्नु थियो
बालबच्चा भोकै छन् खान दे भन्दै कराउँछन्
तर हाम्रो भण्डार वर्षेभरी रित्तो हुन्छ
कसरी बाँच्ने हो, हामी कसरी बाँच्ने ?
सुन हे नेपाल सरकार यहाँ हाम्रो कुनै भविष्य छैन
नदीको छेउमा बाँध बनाइ देउ जसोतसो बाँच्न पाउँ
बाँस कटेर बनाउँछौ हामी मचान^{३३} राख्छौ बच्चा त्यसमा
वर्षाको मौसमभर त्यहाँ बास हुन्छ, त्यहाँ बाँच्छौ जसोतसो
साउन^{३४} महिना बालबच्चा पछि जोखिममा
त्यहाँ आवत-जावत गर्न कुनै बाटो छैन
पानीले सब घर डुवाउँछ बाँच्ने कसो गरी
हामी बाँच्नु पर्छ हो, हामी बाँच्नु पर्छ
हामी खोलामा घर बनाउँछौ, किनकि हामी बाँच्नु पर्छ

अपरिष्कृत गीत, रचनाकार हुलास गिरी, लक्ष्मीपुर, सर्लाही जिल्ला ।

^{३३} अखिल्लो परिच्छेद हेर्नुहोस्
^{३४} सीघा अर्थमा वर्षाको महिना

चित्र नं. ३३ अपरिष्कृत गीतका रचनाकार हुलास गिरी, बाढीको समस्या र त्यसबाट आफू पीडित भएको गीतका माध्यमबाट सुनाउँदै । सुवचैन, लक्ष्मीपुर, सर्लाही जिल्ला ।

नदीको प्रकृति

‘हर्दीनाथ जलाधार’ (उपयोगी ताल) यसको शुरुवाती नाम थियो
यसले मानिसलाई सिंचाइ र खानेपानीका
लागि सहयोग पुऱ्याउने गर्थ्यो ।
अहिले यो एउटा जल्लाद (हत्यारो) बनेको छ ।
मान्छेमार्ने, भगाउने काम गर्दैछ ।

रामरतन यादव, देउरी गाविस, धनुषा जिल्ला

यही हो नदीको साँचो व्यवहार
खोल कपडा तरेर भइ जाउ पार^{१४}
उठ उठ किसान भाइ
जलैठ (नदी) ले गर्दैछ हैरान
वाल वच्चा भौकै मर्छन्
उठाउ टोकर^{१५} कामका लागि होउ तयार^{१६}

अनुपती गाउँका वासिन्दाको भनाइ
कटरैट गाविस, धनुषा जिल्ला

^{१४} तिको कपडा फुकाल र डरबाट मुक्त होउ
^{१५} बालुवा ओसारका लागि आवश्यक टोकरो
^{१६} जोस्मिन् न्युनीकरण कार्यका लागि आहवान

उखान टुक्का

शत्रुको नजिक बस्दा र नदी छेउमा घर बनाउँदा कुनै ठेगान हुँदैन ।

गाउँका विभिन्न मानिसको भनाई

नदी र सर्प सीधा दौडिँदैनन् ।

यो भनाइ सर्लाही जिल्ला, श्रीपुर गाविसका रामकैलाश राय र विजय ठाकुरको हो ।

यो उखान सर्लाही जिल्लाको श्रीपुर र बेल्हीका युवा र वृद्ध सवैवीच प्रसिद्ध छ ।

**बक्स : तपाईंले सोध्नु भयो ?
बाढीबारे सूचना आदान-प्रदान**

विगतका बाढीका घटनासम्बन्धी स्थानीय कथाहरू के के छन् ? यी कथाहरूबारे समाजमा कसलाई थाहा छ : दुवै बृद्धा र युवापुस्तालाई ? गाउँका मानिसलाई विगतका प्राकृतिक प्रकोपका बारेमा स्थानीय गीतहरू, उखान टुक्काहरू र कविता थाहा छ ?